

ارتباط قطر ذرات ماسه و فراوانی سرعتهای آستانه باد در منطقه بندریگ کاشان

دکتر مجتبی یمانی - استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

چکیده

وسعت زیادی از پهنه ایران را سطوح نسبتاً هموار و کم ارتفاعی تشکیل می دهد که بدلیل ارتفاع اندک و سایر عوامل، از شرایط اقلیمی خشک و نیمه خشک برخوردارند. فقر پوشش گیاهی و همواری نسبی، موجب غلبه فرآیندهای کندوکاو و تراکم بادی در این مناطق شده است. میزان فرسایش بادی و حجم نقل و انتقال مواد، وابسته به ویژگیهای باد اعم از سرعت، جهت و فراوانی آن است. قدرت حمل مستقیم باد محدود به ذراتی می گردد که قطر آنها کمتر از ۲ میلیمتر باشد. هدف این تحقیق بررسی ویژگیهای باد در منطقه بندریگ کاشان و ارتباط این ویژگیها با نسبت قطر ذرات ماسه می باشد. روش تحقیق مبتنی بر «روش تحلیلی» است و برای تجزیه و تحلیل و یافتن ارتباط از روش «اختلاف» استفاده شده است. «روش» کار دانه سنجی ذرات ماسه نمونه برداری شده از پیرامون بندریگ می باشد و «تکنیک» کار مقایسه ارتباط قطر ذرات ماسه و سرعتهای آستانه باد از طریق شاخص بدست آمده در عملیات آزمایشگاهی است. نتایج نشان می دهند که قطر ذرات ماسه در محور شرقی بندریگ درشت تر از آستانه بادهای ثبت شده در ایستگاه کاشان است و این مسأله بیانگر وجود بادهای شدیدتری از این سمت است که عمدتاً بدلیل مانع توپوگرافی بندریگ، در ایستگاه کاشان ثبت نمی گردد. وجود فعالیتهای انسانی در حاشیه جنوب غربی بویژه در زمینهای زراعی و نیز مالچ پاشی گسترده در تمامی حاشیه شمال غربی، غرب و جنوب غربی طی ۳۰ سال گذشته موجب تغییر سیستم و فرآیند حمل و نقل بادی شده است. از اینرو ذرات ماسه با ویژگیهای باد، برازش نشان نمی دهند. تنها در نمونه های حاشیه شمال شرقی بدلیل توپوگرافی مساعد و عدم دخالتهای انسانی، بین سرعتهای آستانه با دامنه دانه بندی، همبستگی نسبتاً قابل قبولی دیده می شود.

واژگان کلیدی: بندریگ، ماسه، فرسایش بادی، تپه های ماسه ای، ریگ بلند کاشان، سرعت آستانه باد، دانه سنجی ماسه

مقدمه

در مقیاس ایران، پهنه بندی واحدهای مورفودینامیک در درجه اول وابسته به حاکمیت شرایط اقلیمی^(۱)

۱- عوامل تعیین کننده واحدهای مورفودینامیک ایران عمدتاً وابسته به میزان عملکرد و عوامل اقلیمی حاکم می باشد. این عوامل عبارتند از: ارتفاع، دوری و نزدیکی به دریا، سیستم های جوی، عرض جغرافیایی، جهت و امتداد ناهمواری که در این میان بویژه در ایران، ارتفاع نقش مهمتری را ایفا می نماید.

است. این شرایط عموماً تابع ارتفاع هستند. بعبارتی با تغییر ارتفاع، فرآیندهای مسلط بویژه فرآیند فرسایش تغییر می‌کند. نواحی بیابانی ایران عمدتاً در پست‌ترین نقاط قرار گرفته‌اند و بدلیل حاکمیت شرایط اقلیمی خشک، فرآیندهای فرسایش بادی در این مناطق غلبه دارد.

از آنجا که فعالیت باد و اشکال حاصله از آن از عوامل محدود کننده فعالیت‌های انسانی در مناطق خشک محسوب می‌گردد، لذا اجرای سیاست‌های کنترل و تثبیت این فعالیتها در اولویت برنامه‌های عمرانی این مناطق قرار می‌گیرد.

حرکت ماسه‌های روان موجب کاهش درجه آسایش ساکنین مناطق خشک و از سویی عامل تهدید اراضی زراعی، سکونتگاهها و ارتباطات می‌گردد. هرگونه برنامه‌ریزی بمنظور کنترل و تثبیت ماسه‌های روان، مستلزم شناخت ویژگیهای باد در هر منطقه است. جهت حرکت ماسه‌های روان تابع جهت حرکت باد و حجم نقل و انتقال ماسه‌ها وابسته به سرعت و تداوم وزش باد آن منطقه است.

میزان و شکل عملکرد باد وابسته به عوامل متعددی است. جدول شماره (۱) متغیرهای مؤثر در سیستم فرسایش بادی و ارتباط آنها را بخوبی نشان می‌دهد. در این پژوهش صرفاً به پارامتر تأثیر قطر ذرات و ویژگیهای باد پرداخته شده است. علت این امر آنست که پارامتر فوق در تمام شرایط یکسان عمل می‌کند و بعبارتی این عامل، ویژگی مشترک فرآیند بادی در تمامی مناطق خشک است و نقش قطر ذرات، بعنوان یک متغیر وابسته محسوب می‌گردد. در حالیکه سایر پارامترها از جمله ویژگیهای باد و متغیرهای سطح فرسایش‌پذیر، همگی مستقل یا مداخله‌گر هستند. بعبارتی قابلیت حمل ذرات توسط باد وابسته به ویژگیهای باد و شرایط محیطی است و این شرایط میزان حمل ذرات را تعیین می‌کنند.

جدول ۱ - متغیرهای مؤثر در سیستم فرسایش بادی

قدرت فرسایش‌دهی باد	فرسایش‌پذیری	
	متغیرهای وابسته به رسوب	متغیرهای سطح فرسایش‌پذیر
- سرعت باد	+ اندازه ذرات	+ ویژگیهای پوشش گیاهی شامل جهت، تراکم، ارتفاع، انعطاف‌پذیری و سطح پوشش
- فراوانی باد	+ کلوخه‌بودن، تخلخل و نفوذپذیری	+ خاک و رطوبت
- تداوم وزش	- سایش‌پذیری	+ همواری سطحی
- وسعت و بزرگی	- قابلیت حمل	- طول سطح هموار (fetch)
- جهات وزش	+ مواد ارگانیکی	± شیب سطحی
- آشفستگی و تلاطم		
<p>(+) اگر کمیت متغیر افزایش یابد، میزان فرسایش کاهش می‌یابد (-) اگر کمیت متغیر کاهش یابد، میزان فرسایش کاهش می‌یابد</p> <p>کلید متغیرها</p>		

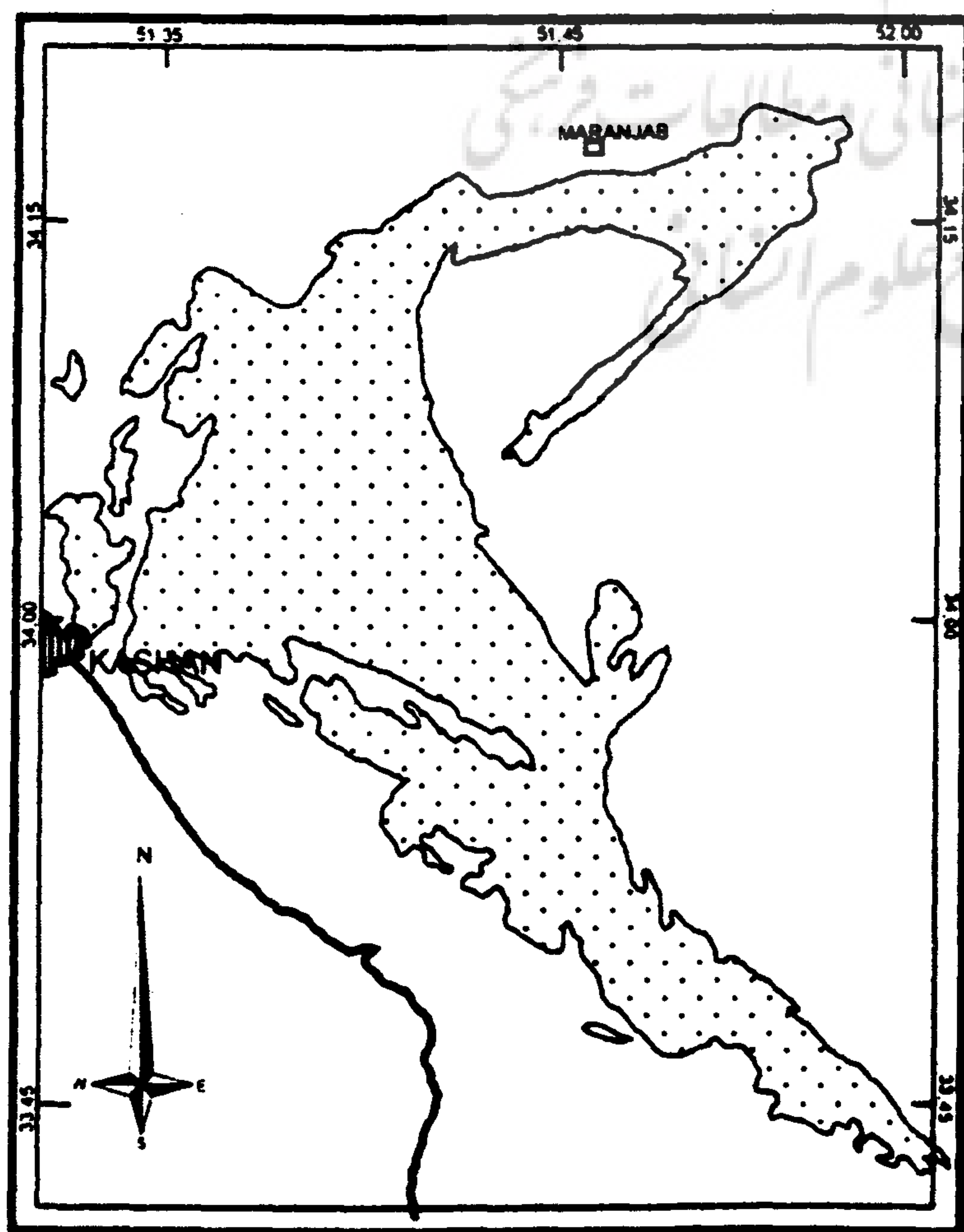
در مناطق خشک و تحت تأثیر شرایط اقلیمی حاکم، اکثر متغیرهای محیطی که عموماً نقش بازدارنده دارند (پوشش گیاهی، رطوبت، مواد ارگانیکی)، تضعیف می‌گردند؛ در مقابل امکان تقویت پارامترهای بادی را فراهم می‌سازند. از طرفی هر قدر ویژگیهای باد اهمیت بیشتری پیدا کند، به همان نسبت فرسایش بادی افزایش می‌یابد. قابلیت فرسایش و نقل و انتقال مواد از طریق مقایسه قطر ذرات و سرعت باد تعیین می‌گردد. عبارتی هر قدر سرعت باد بیشتر گردد، قادر است ذرات درشت‌تری را جابجا نموده و در نتیجه حجم بیشتری از مواد جابجا می‌گردند. بنابراین برای حصول نتیجه و اندازه‌گیری میزان فرسایش بادی در هر منطقه، لازم است ابتدا قطر ذرات و ویژگیهای باد در آن منطقه مورد بررسی قرار گیرد. بدین ترتیب می‌توان میزان برداشت از واحد سطح را در طی دوره معین و همچنین جهات جابجایی را تعیین نمود.

محدوده مورد مطالعه

منطقه مورد مطالعه، بندریگ کاشان یا ریگ بلند کاشان نامیده می‌شود. (نقشه شماره ۱) این پهنه پوشیده از ماسه که از دیدگاه ژئومورفولوژی یک مجموعه ماسه‌ای محسوب می‌گردد، یکی از معدود مجموعه‌های ماسه‌ای مهم ایران بشمار می‌آید. شهرهایی چون کاشان، آران و بیدگل، راوند و تعداد زیادی آبادیهای کوچک و بزرگ دیگر همراه با اراضی زراعی پیرامون آنها با سایر خدمات حاشیهای درست در مجاور یا بعضاً درون این توده بزرگ ماسه‌ای استقرار پیدا کرده‌اند. این مجموعه ماسه‌ای درست در جنوب دریاچه نمک و در داخل حوضه مسیله قرار گرفته است و دارای قوس هلالی شکلی است که تحدب آن به سمت غرب می‌باشد. طول تحدب خارجی آن با احتساب پیش‌تپه‌های ماسه‌ای شمالغربی حدود ۱۱۵ کیلومتر و طول قوس داخلی آن حدود ۶۰

کیلومتر است که شهر کاشان در غرب آن واقع شده است. این رشته از امتداد قوس جنوبی به مجموعه ماسه‌ای ریگ اردستان در شرق اردستان می‌پیوندد و تا شمال ناین بصورت یک رشته باریک به عرض متوسط ۶ تا ۸ کیلومتر و طول بیش از ۲۴۰ کیلومتر امتداد می‌یابد؛ با این تفاوت که با ادامه آن به سمت جنوب شرق و مشرق، انسجام و پیوستگی خود را از دست می‌دهد.

مجموعه ماسه‌ای بندریگ در عرض ۴۵ و ۳۳ تا ۱۵ و ۳۴ و طول ۳۰ و ۵۱ تا ۴۵ و ۵۱ قرار گرفته است. مساحت آن حدود ۸۳۱ کیلومترمربع است. این رقم با احتساب تپه‌های پراکنده و مهم حاشیه شرقی، با استفاده از پلانیمتر از روی نقشه‌های ۱:۵۰,۰۰۰ توپوگرافی بدست آمده است. بر اساس همین نقشه، حجم تقریبی ماسه موجود بر

نقشه ۱- موقعیت و حدود جغرافیایی مجموعه ماسه‌ای بندریگ (ریگ بلند) کاشان

اساس دامنه ارتفاعی بین ۷۸۳ متر در مرنجاب و ارتفاع ۱۱۰۰ متر بلندترین نقطه بندریگ برابر ۱۷۰ متر محاسبه گردیده است. براین اساس حجم تقریبی ماسه موجود با فرض مسطح بودن بستر مجموعه ماسه‌ای حدود ۶ میلیارد متر مکعب (۵/۸۸ کیلومتر مکعب) برآورد می‌گردد.

اهداف تحقیق

قدرت باد محدود به سرعت‌های معینی می‌گردد؛ بنابراین تنها می‌تواند ذراتی را جابجا نماید که اندازه آنها عموماً کمتر از ۲ میلیمتر باشد (آستانه ۳۰ کیلومتر در ساعت). و از طرفی سرعت‌های متفاوت باد رابطه معینی را با اندازه ذراتی که حمل می‌کنند، نشان می‌دهند. تداوم باد، حجم جابجایی را تعیین می‌کند. همچنین بادهای با تداوم زیاد ولی سرعت کم، تأثیر بمراتب کمتری را نسبت به یک باد قوی با تداوم کم دارند. در این میان، ذرات بسیار ریز بصورت معلق مسافت‌های زیادی را طی می‌کنند، (نمودار شماره ۱). بنابراین اشکال تراکمی خاصی را ایجاد نمی‌کنند. بر این اساس چارچوب کلی تحقیق شامل ذراتی می‌گردد که قطر آنها بین ۰/۱۲۵ میلیمتر تا ۲ میلیمتر می‌باشد. طی اندازه‌گیری انجام شده در عملیات آزمایشگاهی (نمودار شماره ۱)، حداقل سرعت مورد نیاز برای جابجایی این ذرات با حداقل قطر ۰/۱۲۵ میلیمتر، آستانه ۵ گره در ساعت می‌باشد (حدود ۹/۳ کیلومتر در ساعت).

هدف کلی این تحقیق آنست که بتواند بر اساس نمونه‌برداری‌های انجام شده از پیرامون بندریگ یک مقایسه علمی بین قطر ذرات ماسه موجود و شاخص تعیین شده در عملیات آزمایشگاهی (نمودار شماره ۱) و نیز سرعت‌های آستانه باد برای دامنه‌های تعیین شده با استفاده از آمار روزانه ایستگاه سینوپتیک کاشان برقرار نماید. از طرفی این مقایسه ما را قادر خواهد ساخت که بتوانیم جهات حرکت ماسه را با مقایسه مذکور فراهم سازیم و شاید در صورت داشتن تداوم‌های باد، حجم جابجایی نیز تعیین گردد. همچنین اندازه‌گیری قطر ذرات نمونه‌برداری شده از طریق گرانولومتری دانه‌ها و تعیین نسبت هر قطر می‌تواند تا حدودی وضعیت بادهای منطقه را مشخص نماید.

روش کار

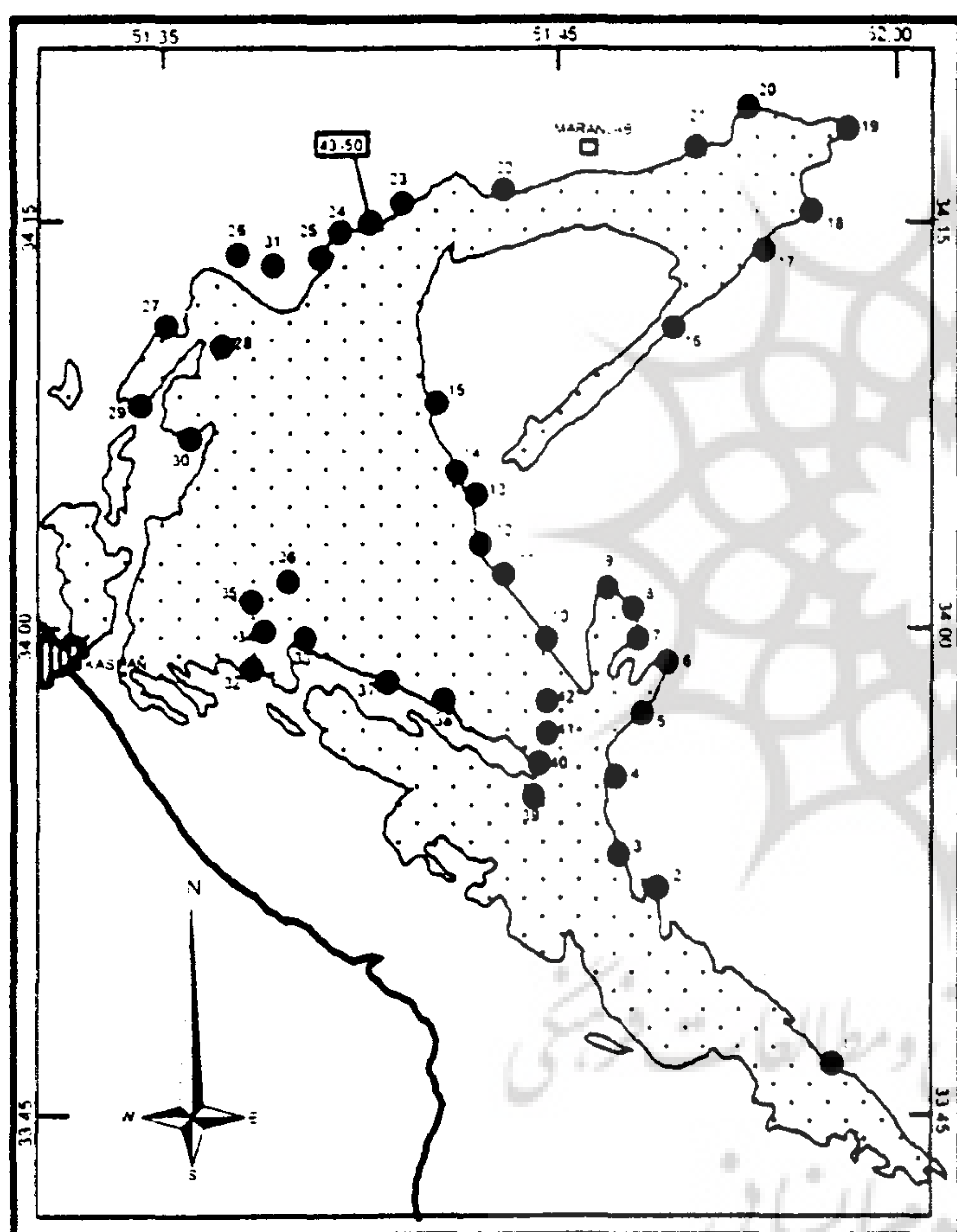
تحقیق پیرامون اثر ویژگی‌های باد در نقل و انتقال ماسه مستلزم پیمودن چهار مرحله در طرح تحقیق بوده است. این چهار مرحله عبارتند از:

الف - ابتدا گردآوری آمار باد روزانه ایستگاه سینوپتیک کاشان بعنوان نزدیکترین ایستگاه، بنظر می‌رسد داده‌های آماری ایستگاه مذکور کاملاً واقعی باشد. زیرا ارتفاع نسبی پیرامون ریگ با ایستگاه قابل مقایسه است. همچنین توپوگرافی منطقه کاملاً هموار است و بنظر می‌رسد عوارض توپوگرافی پیرامون ریگ از جمله بقایای پادگانه‌های دریاچه‌ای و نیز تپه‌ها و ارتفاعات منفرد تأثیر چندانی روی پارامترهای باد نداشته باشند. از نظر بُعد مسافت نیز دورترین سایت نمونه‌برداری نسبت به ایستگاه هواشناسی حدود ۲۲ کیلومتر است. از طرفی موقعیت ایستگاه نسبت به پهنه ریگ مناسب بوده و فواصل پیرامونی نسبتاً برابر می‌باشد (نقشه شماره ۲).

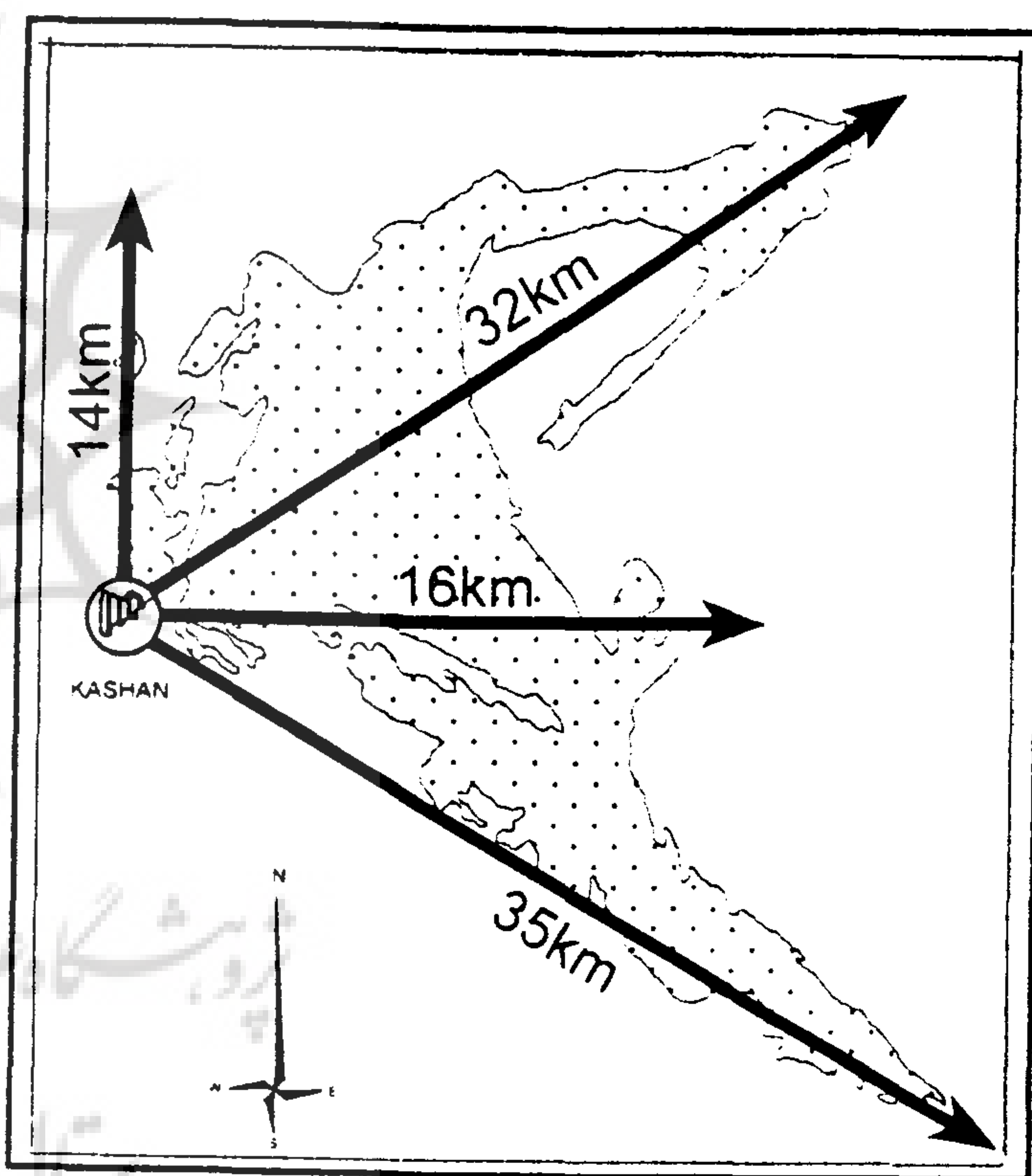
ب - مرحله دوم شامل نمونه‌برداری از ماسه‌های بندریگ بوده و طی آن ۴۲ نمونه ماسه از پیرامون بندریگ

برداشت شده است (نقشه شماره ۳). برای واقعی بودن نمونه‌ها مسائل زیر رعایت شده است:

- برای اینکه مقایسه نمونه‌ها در مرحله تجزیه و تحلیل مصون از خطا باشد؛ سعی گردیده است تا مکان نمونه‌برداریها از نظر توپوگرافی سطحی یکسان انتخاب گردد. برای دستیابی به این هدف، نمونه‌های اصلی بلافاصله از منتهی الیه بخش پائینی دامنه «کاو» پیش تپه‌های ریگ برداشت شده است.
- در نمونه‌برداریها بعد مسافت بین سایتها اهمیت نداشته است؛ بلکه شرایط عمومی توپوگرافی در نظر گرفته شده است. نقشه شماره ۳ موقعیت سایتهای نمونه‌برداری را بخوبی نشان می‌دهد. موقعیت این سایتها در زمان نمونه‌برداری با استفاده از دستگاه GPS اندازه‌گیری و در روی کارت نمونه‌ها ثبت شده است. در نهایت این موقعیتها با مختصات نقشه ۱:۵۰,۰۰۰ منطقه تطبیق داده شده است.

نقشه ۳- موقعیت و شماره ایستگاههای نمونه‌برداری ماسه در حاشیه و بلندیهای بند ریگ

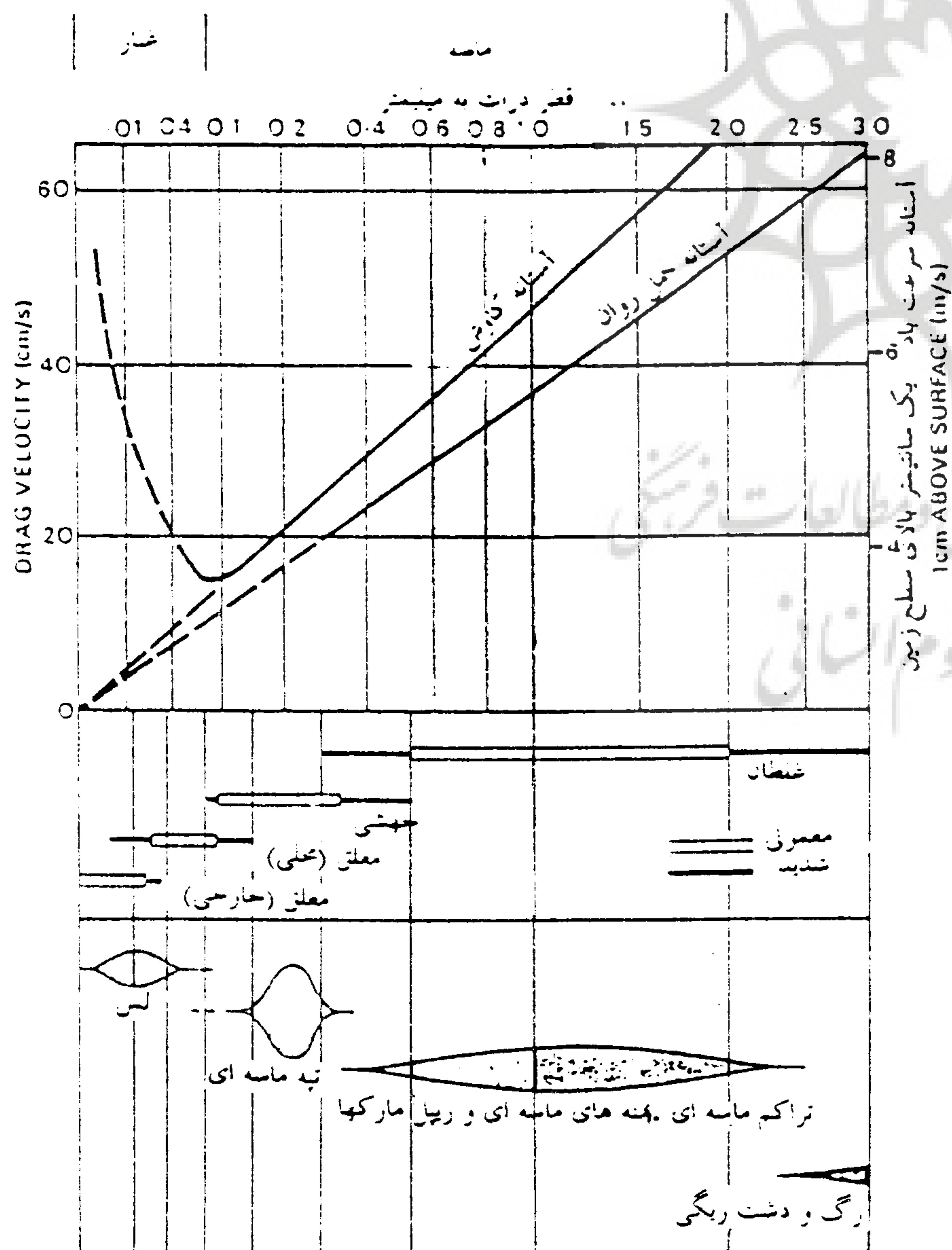
نقشه ۲- فاصله امتداد بادگیر نسبت به ایستگاه سینوپتیک کاشان از پیرامون بندریگ

- برای مقایسه دانه‌بندی ماسه‌ها تعدادی از نمونه‌ها از بخشهای مرتفع بندریگ یا از قسمتهای داخلی برداشت شده است. هدف آن بوده است که اختلاف قطر دانه‌ها در رابطه با توپوگرافی و موقعیت سایتها ملموس‌تر باشد. علاوه بر این، در تجزیه و تحلیل به چنین نمونه‌هایی نیاز بوده است.

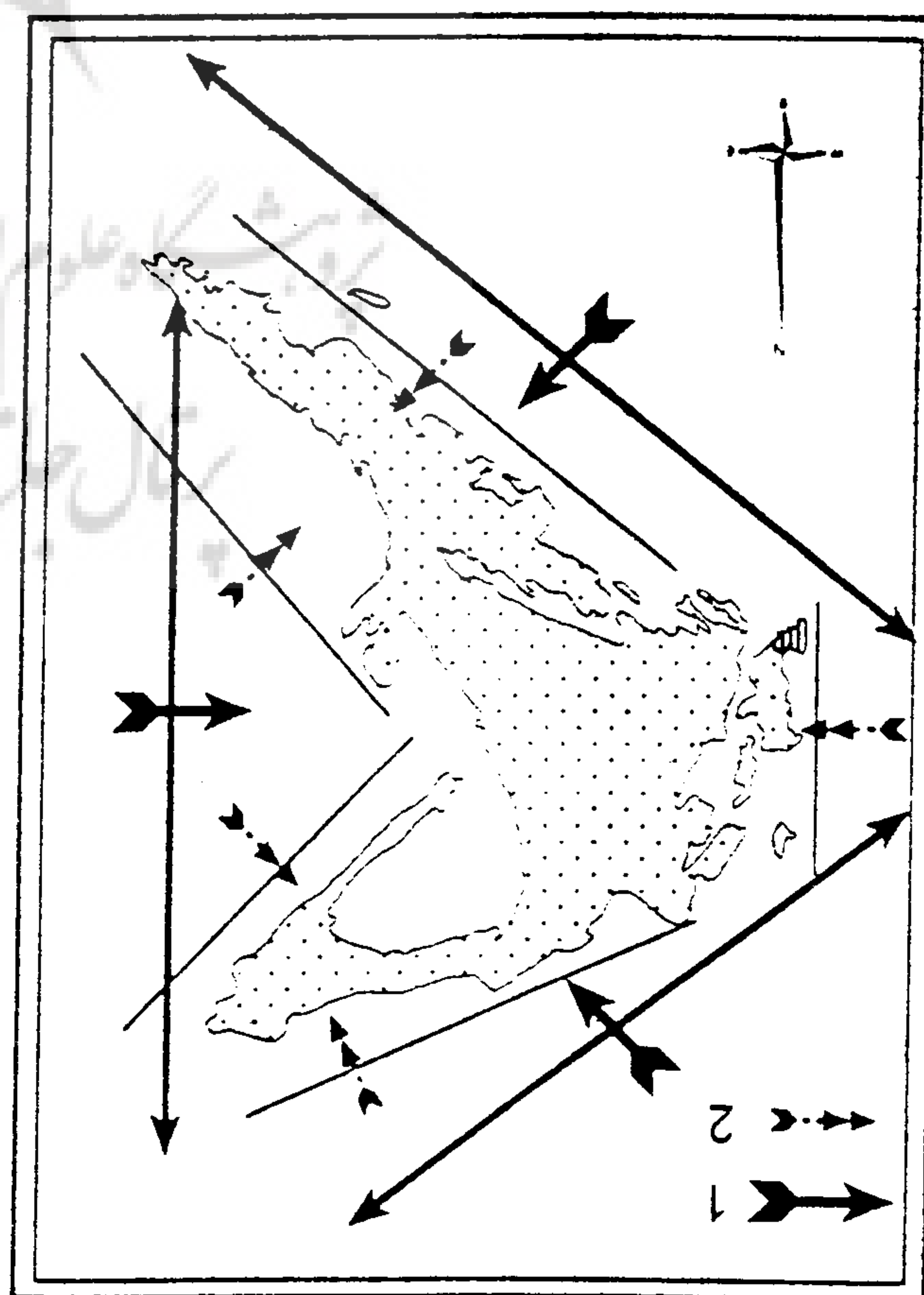
- در بعضی قسمتها فاصله سایتهای نمونه‌برداری زیاد شده است و یا بطور کلی در حاشیه غربی و جنوب‌غربی، سایتهای نمونه‌برداری بسیار اندک یا بطور کلی فاقد نمونه‌برداری است (نقشه شماره ۳). علت آنست که چون فعالیتهای انسانی از جمله گسترش آبادیها، اراضی زراعی یا کشت مصنوعی بمنظور تثبیت ماسه صورت گرفته است، بنابراین چنانچه نمونه‌برداری صورت می‌گرفت، این نمونه‌ها نمی‌توانست مبنای یک معیار واقعی برای

تجزیه و تحلیل و حصول نتیجه قرار گیرد؛ لذا از نمونه برداری در قسمت زیادی از بندریگ صرف نظر گردید. ج- مرحله سوم، تجزیه و تحلیل آماری کمیت‌های مربوط به داده‌های باد و نیز دانه‌سنجی ذرات ماسه بوده است. در این میان با استفاده از تکنیک گرانولومتری، ذرات ماسه براساس شاخص موجود طبقه‌بندی و درصد وزنی هر قطر تعیین گردیده است. نکته مهم و قابل ذکر آنست که دامنه قطر ذرات بین ۱۲۵ میکرون تا ۲ میلیمتر طبقه‌بندی شده است؛ زیرا سرعت‌های اندازه‌گیری شده براساس شاخص موجود برای حداقل قطر ۱۲۵ میکرون آستانه، ۵ گره در ساعت است (نمودار شماره ۱).

د- در مرحله چهارم، استخراج نتایج و استدلال ارتباط سرعت‌های آستانه و قطر ذرات ماسه با توجه به شاخص‌های از قبل تعیین شده که عموماً بصورت آزمایشگاهی بوده، انجام گرفته است. در این میان بنظر می‌رسد که بهترین روش تجزیه و تحلیل، کمی باشد. برای دستیابی به این هدف، در یک اندازه‌گیری فضایی سه امتداد اصلی برای بندریگ در نظر گرفته شده است (نقشه شماره ۴) و سپس برای تجزیه و تحلیل جزئی‌تر این سه راستا به پنج راستای فرعی افزایش داده شده است. فرض آن بوده است که وزش بادهای غالب منطقه عمود بر امتداد فوق است.

نمودار ۱-^(۱) شاخص ارتباط قطر ذرات ماسه و سرعت‌های باد

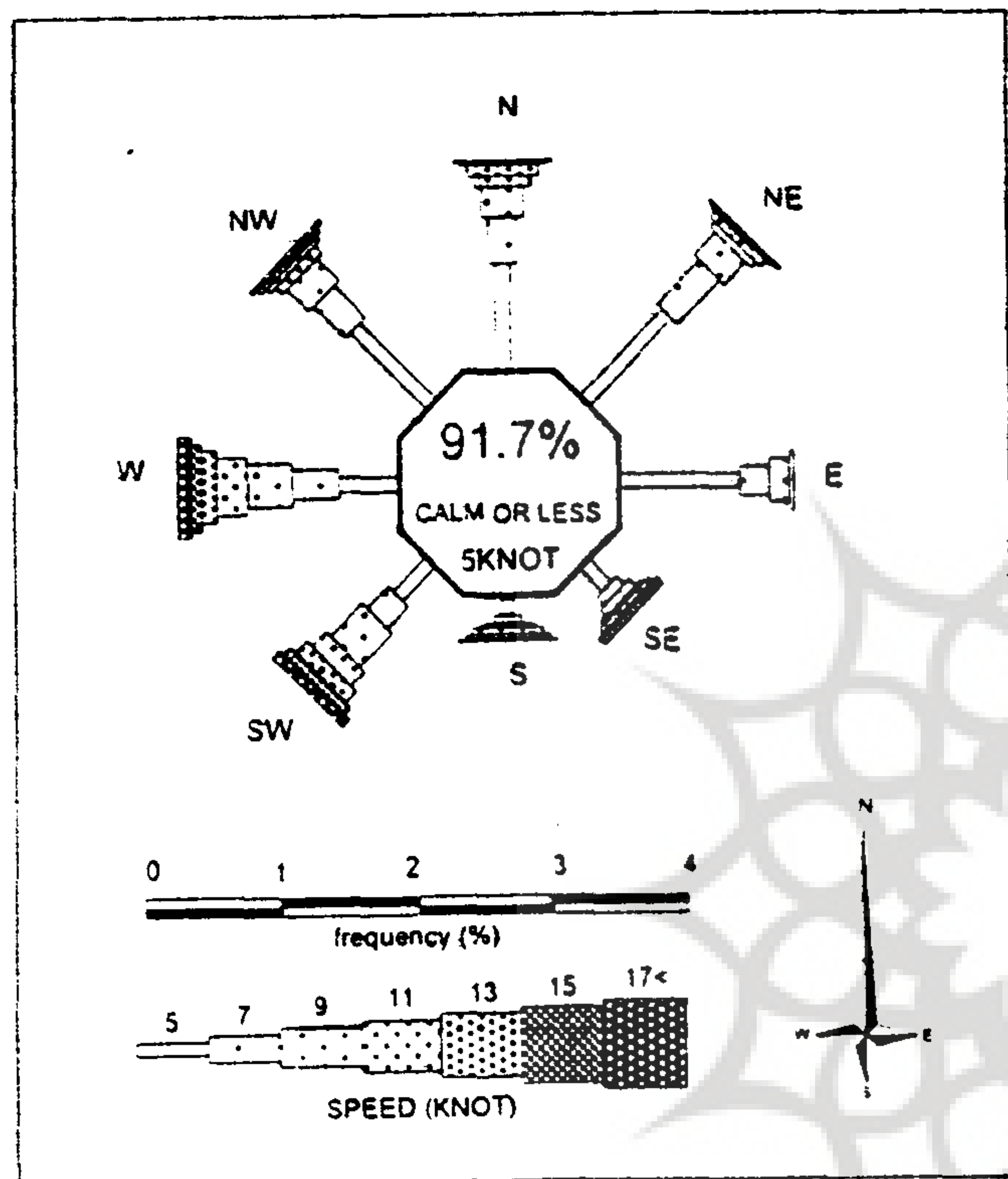

نقشه ۴- جبهه‌های اصلی درجه یک و دو رو به باد در بندریگ کاشان

۱- با تغییر سرعت باد و اندازه ذره، شکل جابجایی تغییر می‌کند. آستانه نیروی باد برای کاوش و بلند کردن ذره رسوب، بیشتر از آستانه حمل روان آن است؛ یعنی زمانی که ذره ماسه از محل منشاء حرکت نمود، برای تداوم حرکتش نیروی کمتری لازم دارد.

وضعیت باد غالب منطقه

گلباد شماره (۲) وضعیت باد منطقه را برای ۱۲ ماه از سال نشان می‌دهد. قابل ذکر است که بر اساس دانه‌سنجی انجام شده، حداقل سرعت مورد نیاز برای نقل و انتقال ماسه، سرعت‌های پنج‌گانه و بیشتر در نظر گرفته شده است. لذا با استناد به آمار روزانه موجود، برای یک دوره ۱۰ ساله (۱۹۸۷ - ۱۹۹۷) گلباد مذکور برای سرعت‌های بالای ۵ گره ترسیم شده است و سرعت‌های زیر ۵ گره بعنوان شرایط آرام محاسبه گردیده است. با توجه به گلباد مذکور و تجزیه و تحلیل آمار موجود مشاهده

می‌گردد که باد غالب برای ماه‌های بهمن تا اردیبهشت از نیمه غربی است و بخش اعظم فراوانی‌های وزش را نیز بخود اختصاص می‌دهد. از ماه‌های خرداد تا اواخر مرداد جهت غالب از شرق و شمال‌شرق است و نسبت به شرایط قبل، از فراوانی بمراتب کمتری برخوردار است. ماه‌های شهریور تا اواخر بهمن وزش بادها از جهات مختلف بوده و فراوانی کمتری را نشان می‌دهند. در این میان، آذر ماه از شرایط نسبتاً آرامی برخوردار بوده و بندرت می‌توان سرعت‌های ۵ گره و بیشتر را مشاهده نمود. لازم به توضیح است که جهات غالب، نقش تعیین‌کننده در جهت حرکت ماسه و در نهایت، مرفولوژی اشکال ماسه‌ای بعهده دارند.

نمودار ۲- گلباد سالانه ایستگاه سینوپتیک کاشان برای مجموع وزش‌های ۱۰ ساله (۱۹۸۷-۱۹۹۷). این گلباد صرفاً سرعت‌های بالای آستانه ۵ گره و بیشتر را نشان می‌دهد.

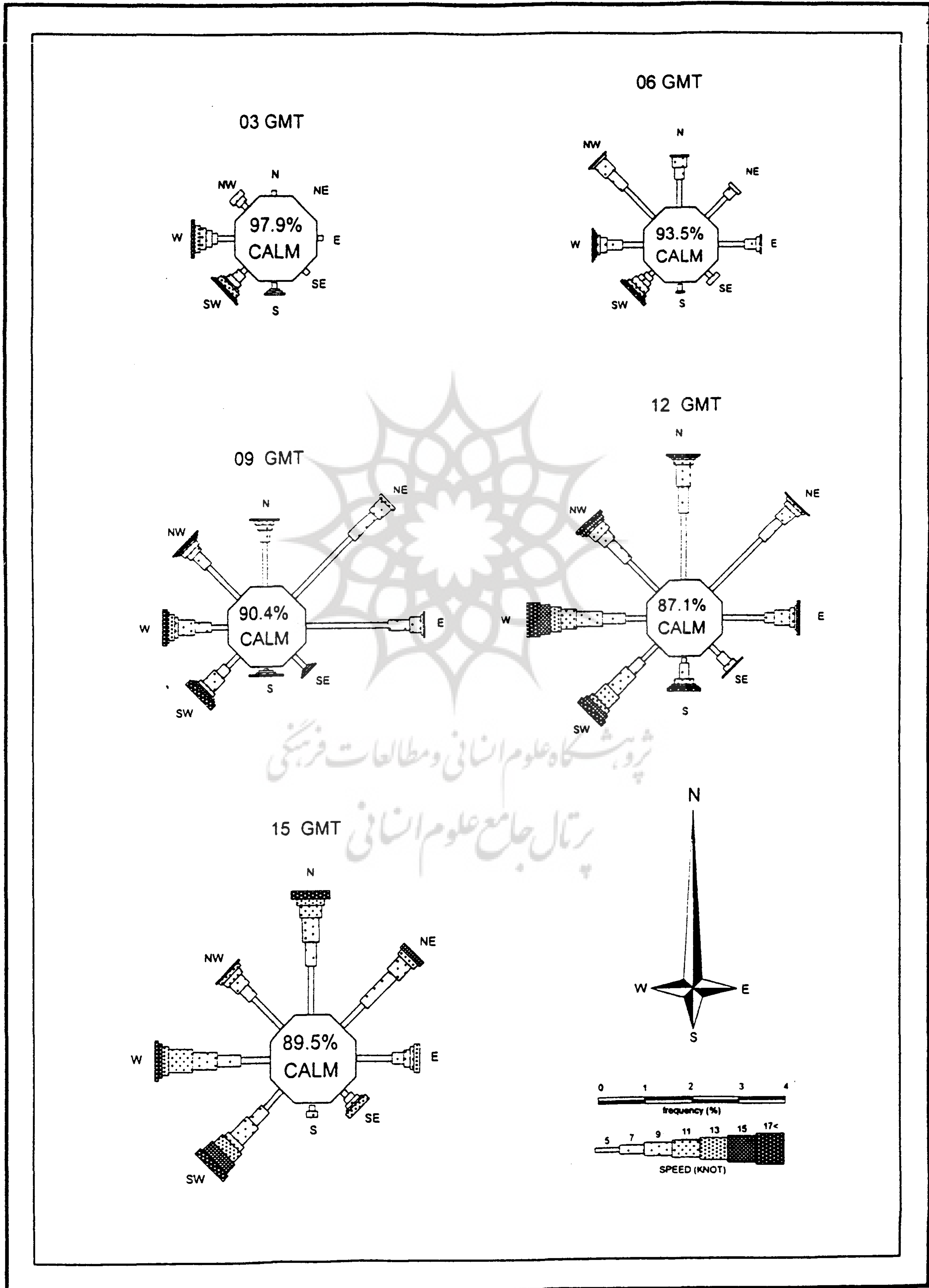
نمودارهای گلباد شماره (۳) وضعیت وزش بادها را با فواصل ۳ ساعت برای ساعت‌های ۶/۵، ۹/۵، ۱۲/۵، ۱۵/۵ و ۱۸/۵ به وقت محلی نشان می‌دهد. این گلبادها بر اساس آمار روزانه برای دوره آماری ۱۰ ساله و برای سرعت‌های بالای آستانه ۵ گره در ساعت ترسیم شده است. همانگونه که دیده می‌شود جهات غالب عموماً از نیمه غربی و شمالی است و وزش بادها در نیمروز شدیدتر بوده و در ساعت ۳/۵ بعد از ظهر به حداکثر وزش خود می‌رسند.

باد حداکثر

میزان وزش بادهای بالای ۱۹ گره در منطقه در طی دوره ۱۰ ساله بسیار ناچیز بوده است و مقدار وزش آنها حدود ۰/۲ درصد از کل بادهای منطقه را بخود اختصاص داده است. جهات غالب وزش باد حداکثر در گلباد شماره (۴) نشان داده شده است. باد حداکثر درجه یک با جهت جنوب‌غربی و سپس جهات جنوب، شمال‌غربی و غرب می‌باشد. از جهت جنوب‌شرقی سرعت‌های وزش عموماً کمتر از ۱۶ گره بوده است.

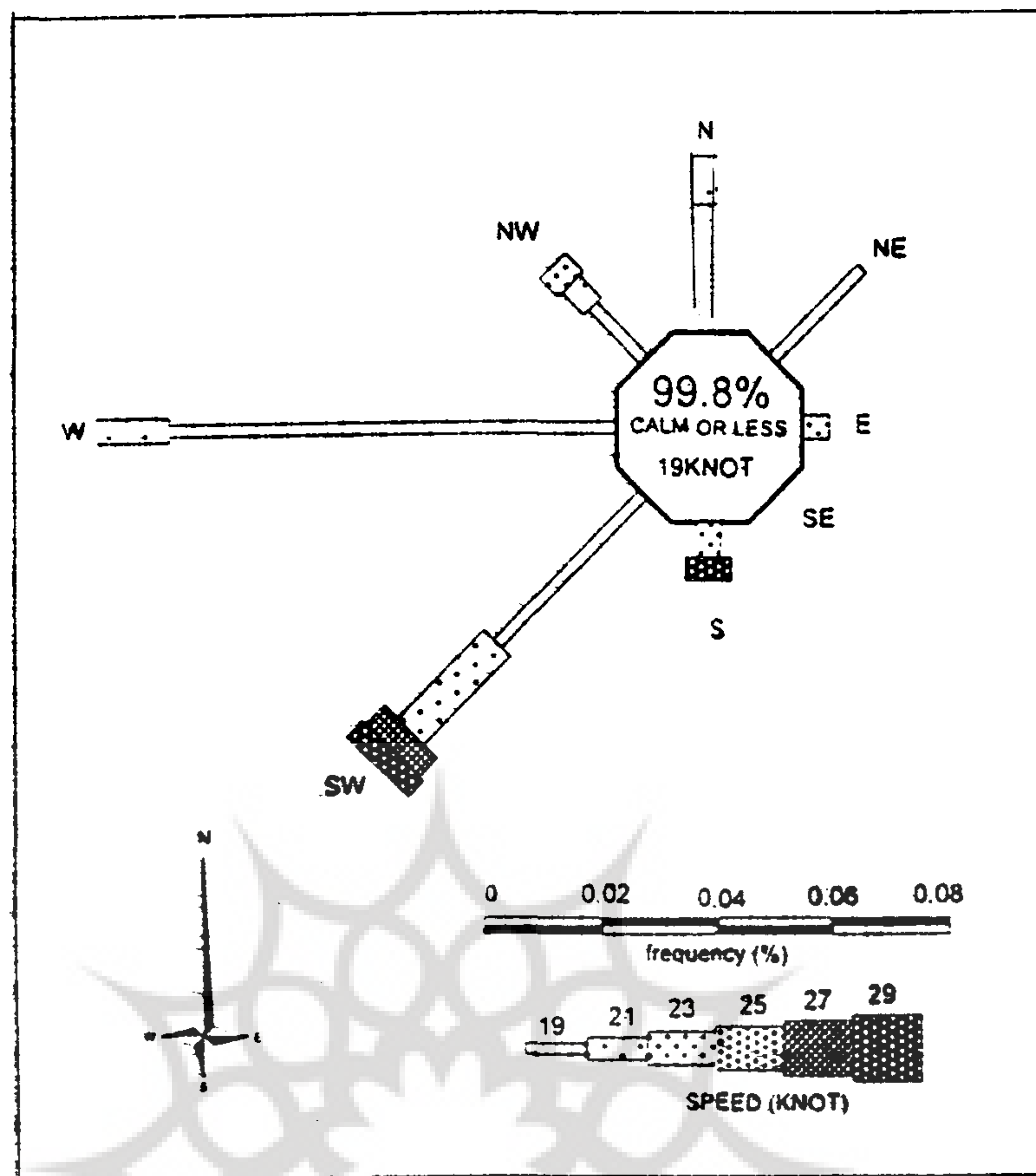
لازم به یادآوری است که وزش بادهای سریع نقش بسیار زیادی در نقل و انتقال ماسه بعهده دارند. در واقع براساس شاخص موجود، تنها سرعت‌های بالای ۱۹ گره قادر خواهند بود تا ذرات ماسه با قطر بیش از ۲ میلی‌متر را جابجا نمایند. علاوه بر این، یک باد سریع با تواتر بسیار کم می‌تواند حجم بسیار بیشتری از ماسه را نسبت به یک

نمودار ۳- گلبادهای روزانه ایستگاه کاشان (۱۹۸۷ - ۱۹۹۷)

گلبادهای مذکور برای سرعت‌های بالای دایره ترسیم شده است. سرعت‌های زیر دایره برای شرایط آرام منظور شده است.

باد با سرعت کمتر ولی فرکانس بالاتر جابجا نماید؛ به گونه‌ای که سرعتهای زیر ۱۰ گره در ساعت، هر چند فراوانی آنها بخش اعظم وزش را بخود اختصاص دهند، ولی تنها می‌توانند ذرات کوچکتر از ۱/۰ میلیمتر را جابجا نمایند.

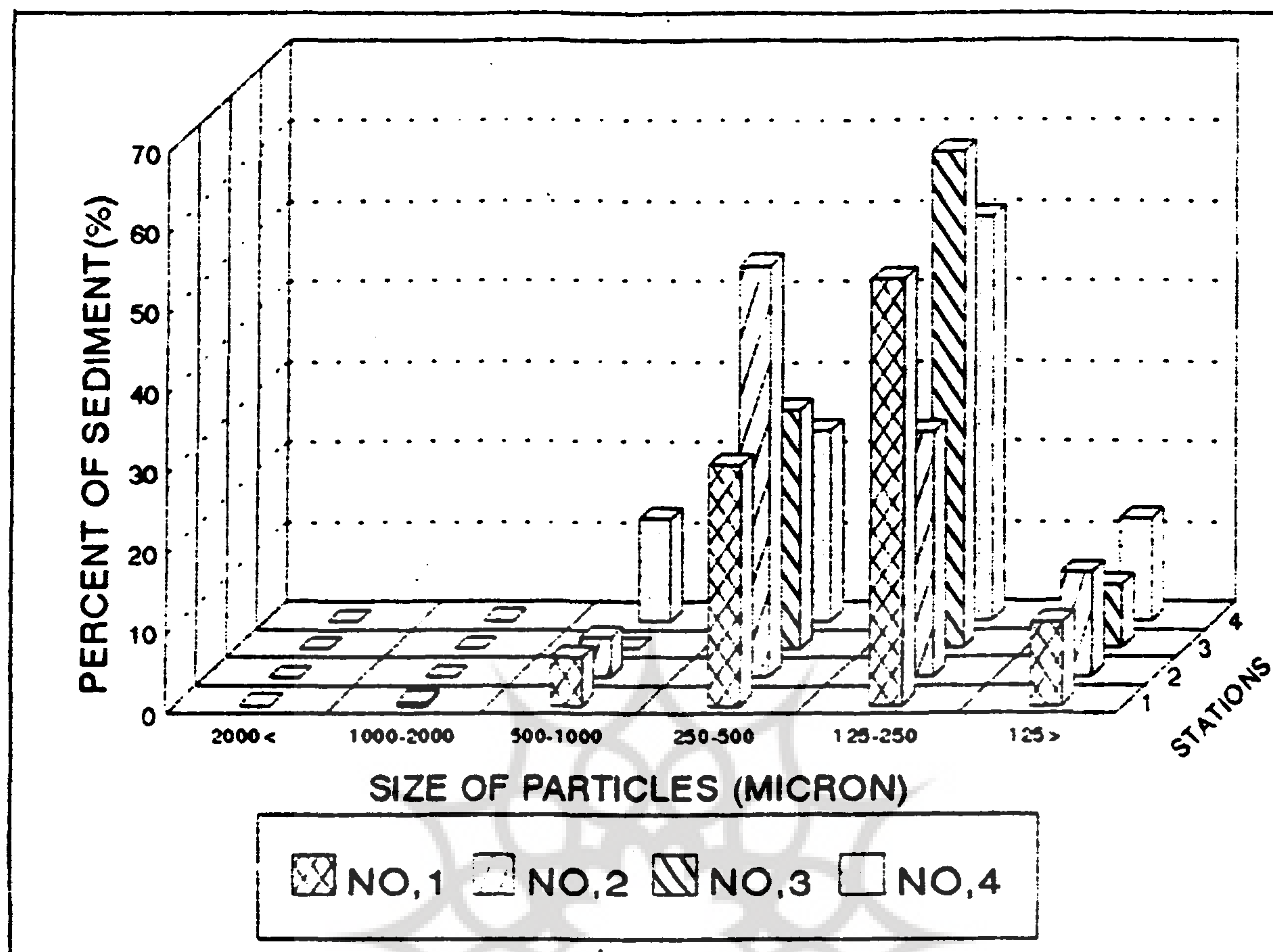

نمودار ۴- گلباد بادهای سریع منطقه

بافت ذرات ماسه

نمودار شماره (۵) میانگین قطر ذرات ماسه را در سه محور حاشیه شمالی و شمالغربی، جنوبغربی و شرق بندریگ نشان می‌دهد. با مقایسه میانگین نمونه‌های این سه محور با میانگین کل نمونه‌ها این نتیجه بدست می‌آید که بطور متوسط بخش اعظم دانه‌های ماسه در حاشیه شمال و شمالغربی بندریگ یعنی حدود ۵۱ درصد دانه‌ها قطری بیش از ۲۵/۰ میلیمتر (۲۵۰ میکرون) دارند و این نسبت دانه‌بندی، برازش نسبتاً خوبی را با باد غالب منطقه نشان می‌دهد. در حالیکه میانگین نمونه‌برداریها در حاشیه جنوبغربی نشان می‌دهد که حدود ۳۰٪ دانه‌های ماسه قطری بیش از ۲۵/۰ میلیمتر (۲۵۰ میکرون) دارند و با توجه به گلبادهای منطقه این دانه‌بندی با جهت باد درجه یک منطقه که از جنوبغربی می‌وزد، برازش نشان نمی‌دهد و بنظر می‌رسد عوامل دیگری در این وضعیت نقش دارند. میانگین نمونه‌های حاشیه شرقی نیز با میانگین کل نمونه‌برداریها تقریباً همخوانی دارد؛ با این تفاوت که قطر ذرات بین ۵/۰ تا ۱ میلیمتر (۵۰۰ تا ۱۰۰۰ میکرون) نسبت به میانگین نمونه‌های حاشیه شمالغربی ۷۰٪ و نسبت به نمونه‌های حاشیه جنوبغربی حدود ۹۵٪ بیشتر است. بنظر می‌رسد وجود بادهای حداکثر از حاشیه شرقی در این دانه‌بندی ویژه نقش دارند. این در حالی است که ایستگاه هواشناسی گاشان طی دوره ۱۰ ساله از نیمه شرقی تنها یکبار باد با سرعت ۲۳ گره را ثبت نموده است و بر اساس شاخص (نمودار شماره ۱) این سرعت می‌توانسته است ذرات تا ۱/۵ میلیمتر را جابجا نماید. جدول شماره (۲) وضعیت میانگین دانه‌بندی ماسه را در محورهای سه گانه با میانگین کل نمونه‌ها نشان می‌دهد.

نمودار ۵ - میانگین قطر ذرات ماسه در حاشیه بندریگ

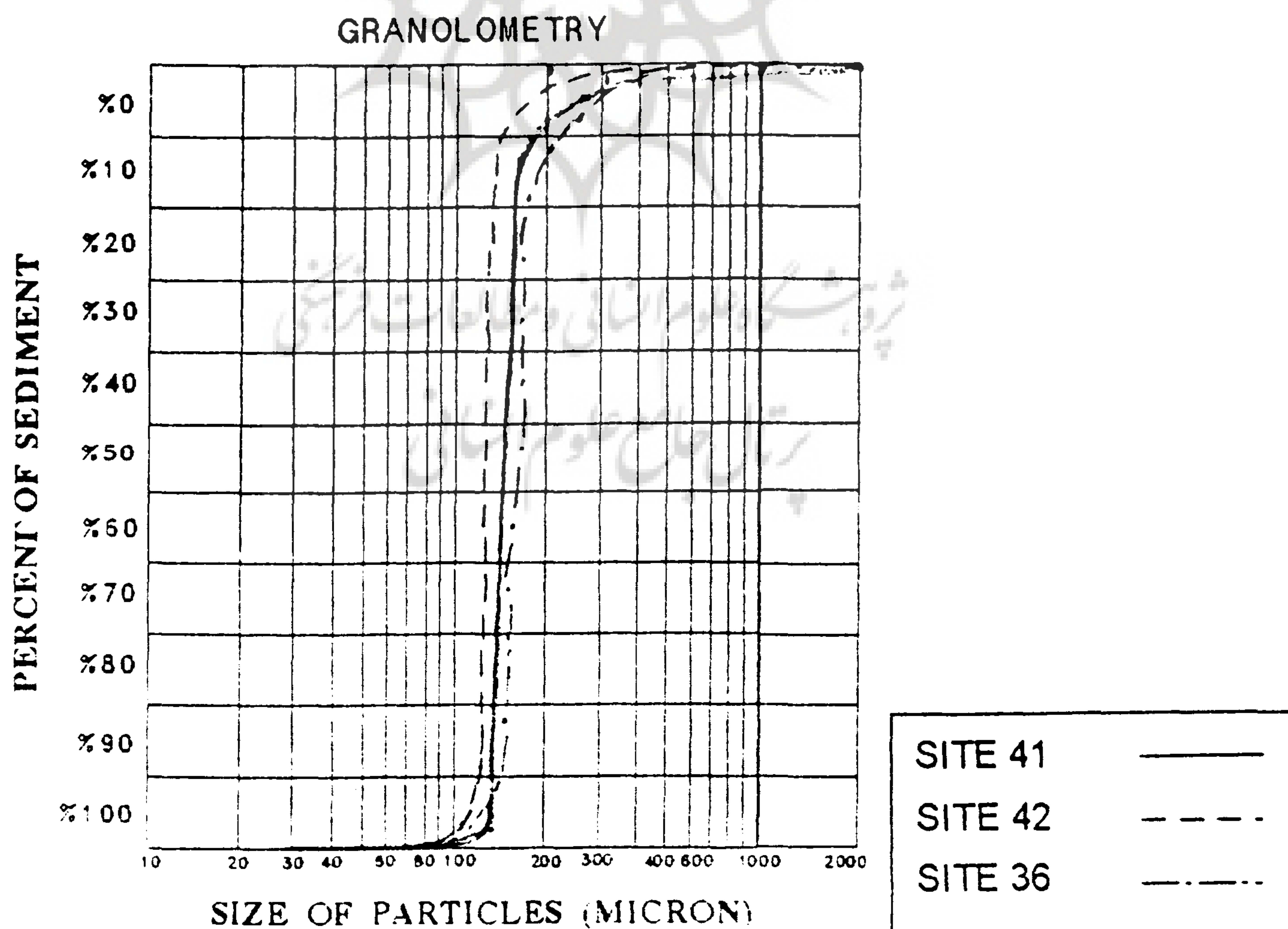
میانگین قطر ذرات ماسه No1 کل نمونه برداریهای حاشیه ریگ No2 در حاشیه شمال و شمالغربی بندریگ و No3 در حاشیه جنوبغربی بندریگ و No4 در حاشیه شرقی بندریگ

جدول ۲- متوسط قطر ذرات ماسه در کل نمونه برداریها

محل نمونه برداری	قطر ذرات (میکرون)	< 2000	2000-10000	10000-50000	50000-100000	100000-200000	200000 <
میانگین کل نمونه برداری	درصد تجمعی	۱۰۰	۸۹/۷۱	۳۶/۴۳	۶/۳۷	۰/۴۴	۰
	%	۱۰/۳	۵۳/۲۸	۳۰/۰۶	۵/۹۳	۰/۴۴	۰
حاشیه شمال و شمالغربی	درصد تجمعی	۱۰۰	۸۶/۹۷	۵۶/۴۳	۵/۰۴	۰/۰۷	۰
	%	۱۳/۰۳	۳۰/۵۳	۵۱/۳۹	۴/۹۷	۰/۰۷	۰
حاشیه جنوبغربی	درصد تجمعی	۱۰۰	۹۲/۱۱	۳۰/۱۳	۰/۰۷	۰	۰
	%	۷/۸۹	۶۱/۹۸	۳۰/۰۶	۰/۰۷	۰	۰
حاشیه شرقی	درصد تجمعی	۱۰۰	۸۷/۲	۳۶/۸۶	۱۲/۹۶	۰/۰۹۲	۰
	%	۱۲/۸	۵۰/۳۴	۲۳/۹	۱۲/۸۷	۰/۰۹۲	۰

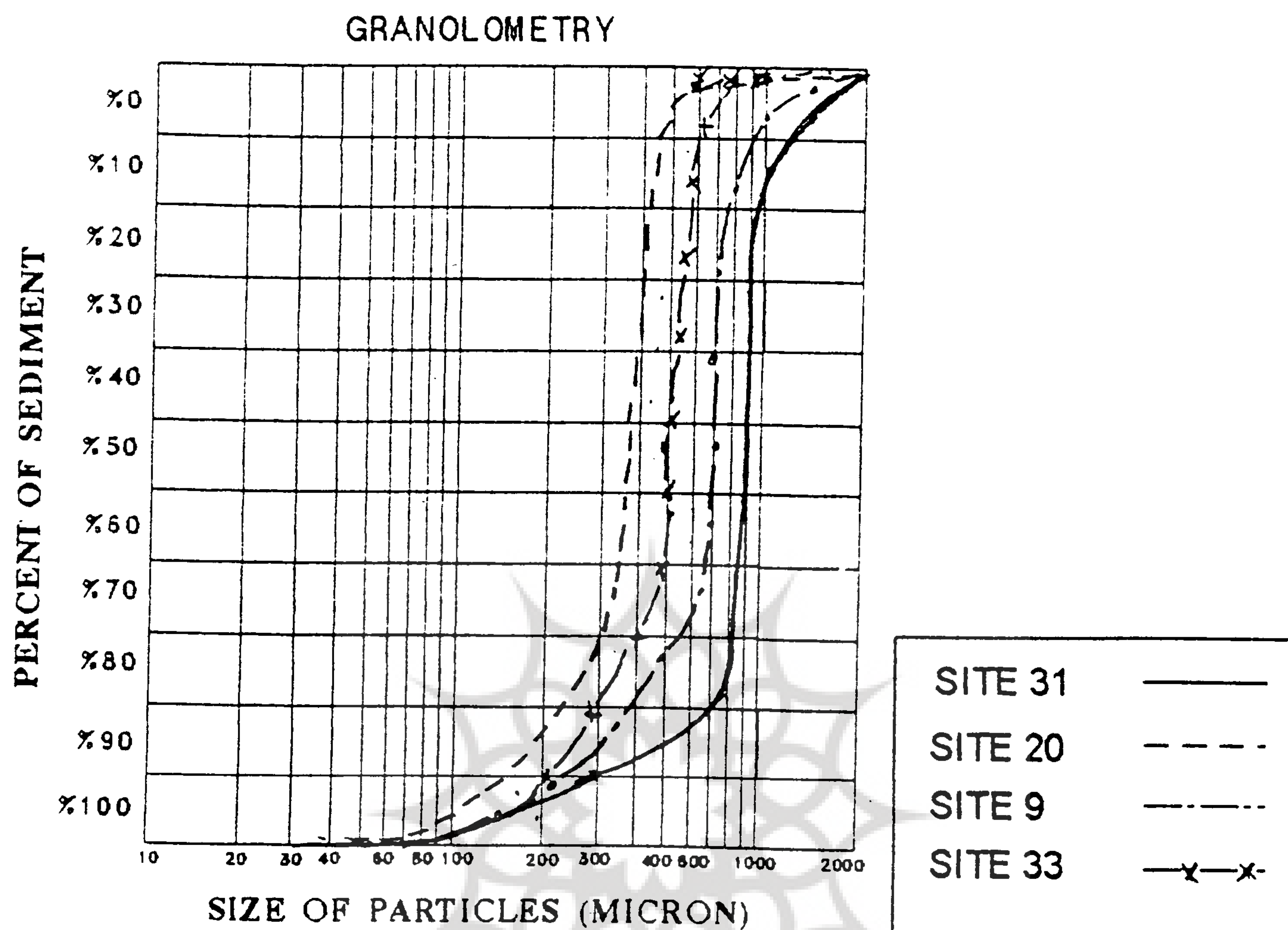
مقایسه قطر ذرات حاشیه و بلندیهای بندریگ

یکی از پارامترهای مؤثر در حمل و نقل بادی، میزان شیب و توپوگرافی سطحی است (جدول شماره ۱). مقایسه نمونه برداریهای انجام شده در حاشیه بندریگ و بلندیهای آن بوضوح نشان می دهد که ذرات درشت تر در بخشهای پائینی بندریگ از نسبت بیشتری برخوردار هستند؛ در حالیکه هر قدر از حاشیه ریگ بسمت بخشهای مرتفع تر و نیز بخشهای مرکزی پیش رویم، ذرات ماسه همگن تر شده و دامنه اختلافات قطر کاهش می یابد. این دامنه بطور قطع در تمامی پهنه بندریگ همبستگی کاملی را نشان می دهد. نمودارهای دانه سنجی شماره ۶ و ۷ اختلاف قطر ذرات ماسه را در این بخشها نشان می دهند. از این اختلاف دانه بندی می توان نتیجه گرفت که امکان عدم انتقال ذرات درشت تر از ۱۲۵ میکرون به بلندیهای ریگ موجب می گردد که ذرات درشت تر در حاشیه تقریباً متوقف گردند. بنابراین با وجود اینکه نمونه برداریها از بخش سطحی حاشیه ریگ و در شرایط مرفولوژی تقریباً یکسان برداشت شده اند، لیکن تراکم ذرات درشت تر نمی تواند مربوط به مقطع زمانی دوره وزش باشد و می تواند همانند فرآیند تشکیل دشت ریگی (رگ) اما در مقیاس کوچکتر، ذرات درشت تر فاصله زمانی بیشتری را تحمل نموده باشند.

نمودار ۶- قطر ذرات ماسه در سایت‌های شماره ۴۱، ۴۲ و ۳۶ در بخشهای مرکزی بلندیهای بندریگ

(نقشه شماره ۳ موقعیت محل برداشت نمونه را نشان می دهد)

نمودار ۷- قطر ذرات ماسه در سایت‌های نمونه‌برداری شماره ۳۱، ۲۰، ۹ و ۳۳ برداشت شده از محورهای شمالی - شمالغربی. (نقشه شماره ۳ موقعیت محل نمونه‌برداری‌ها را نشان می‌دهد)

تجزیه و تحلیل ارتباط قطر ذرات ماسه و سرعت‌های باد

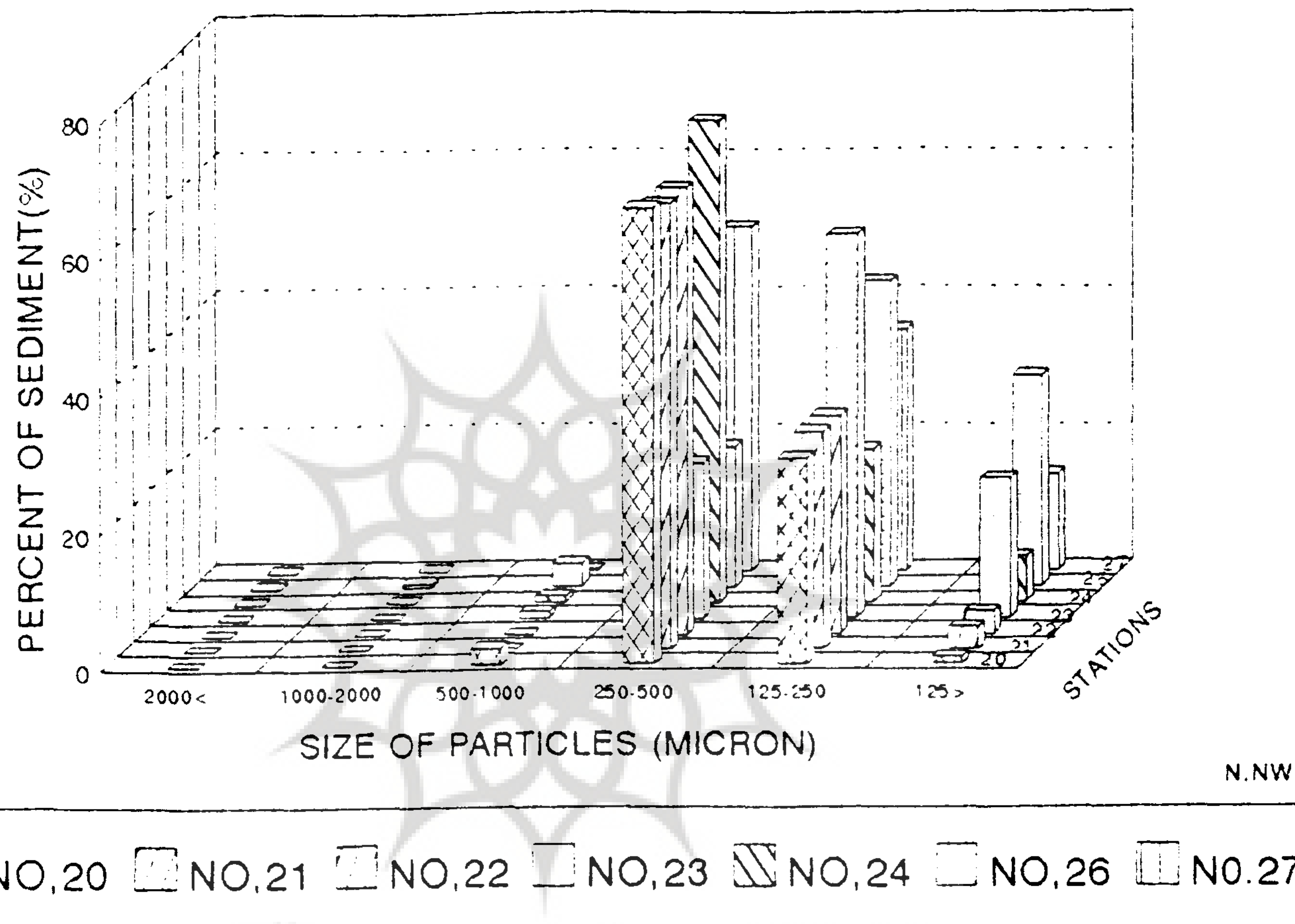
بر اساس دانه‌بندی ماسه‌های نمونه‌برداری شده از محورهای سه‌گانه شمالغربی، شرق و جنوبشرقی بندریگ و ارتباط آن با پراکندگی ویژگی‌های باد، منطقه را می‌توان بر اساس محورهای ذکر شده به شرح زیر تجزیه و تحلیل نمود:

- محور شمال و شمالغربی

همانگونه که در نمودار شماره (۸) دیده می‌شود، طی مقایسه نمونه‌های شماره ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶ و ۲۷ از امتداد حاشیه شمالغربی بندریگ می‌توان استنباط نمود که متوسط قطر ذرات، دامنه ۲۵۰ تا ۵۰۰ میکرون را نشان می‌دهند و این مسئله با باد غالب منطقه و شاخص (نمودار شماره ۱) برازش دارد. در این بین نمونه‌های شماره ۲۰، ۲۱ و ۲۲ که مربوط به منتهی‌الیه شمال بندریگ و حاشیه چاله مسیله می‌باشد، از نظر بافت یکسان هستند؛ اما بسمت غرب یعنی بین نمونه‌های ۲۳، ۲۴، ۲۶ و ۲۷ اختلافات قابل توجهی نمایان است. با توجه به توپوگرافی این بخش و با وجود پادگانه‌های دریاچه‌ای حوضه مسیله بنظر می‌رسد که افزایش ذرات ریز تا حد ۱۲۵ میکرون و کوچکتر با منشاء رسوبات این پادگانه‌ها باشد. از طرفی متقابلاً ذرات ۵/۰ تا ۱ میلی‌متر نیز به همان

نسبت افزایش می‌یابد. بنظر می‌رسد علت این امر کانالیزه شدن باد با راستای شمالی حد فاصل گردنه قصب شکن که در واقع یک پادگانه مرتفع می‌باشد و نیز امتداد طولی حاشیه شمالغربی بندریگ باشد. شاهد این امر وجود برخانهای متعدد در این بخش است که راستای وزش باد را دقیقاً از سوی شمال و شمالشرقی نشان می‌دهند.

نمودار ۸- مقایسه دانه‌بندی نمونه‌های محور شمالی و شمالغربی

* توضیح اینکه شماره ایستگاههای ذکر شده در نمودار متعلق به نمونه‌هایی بوده است که از بلندیهای تپه‌های ماسه‌ای حاشیه ریگ برداشت شده و بدلیل عدم تشابه توپوگرافی محل برداشت از تجزیه و تحلیل این بخش حذف گردیده‌اند.

- محور شرقی

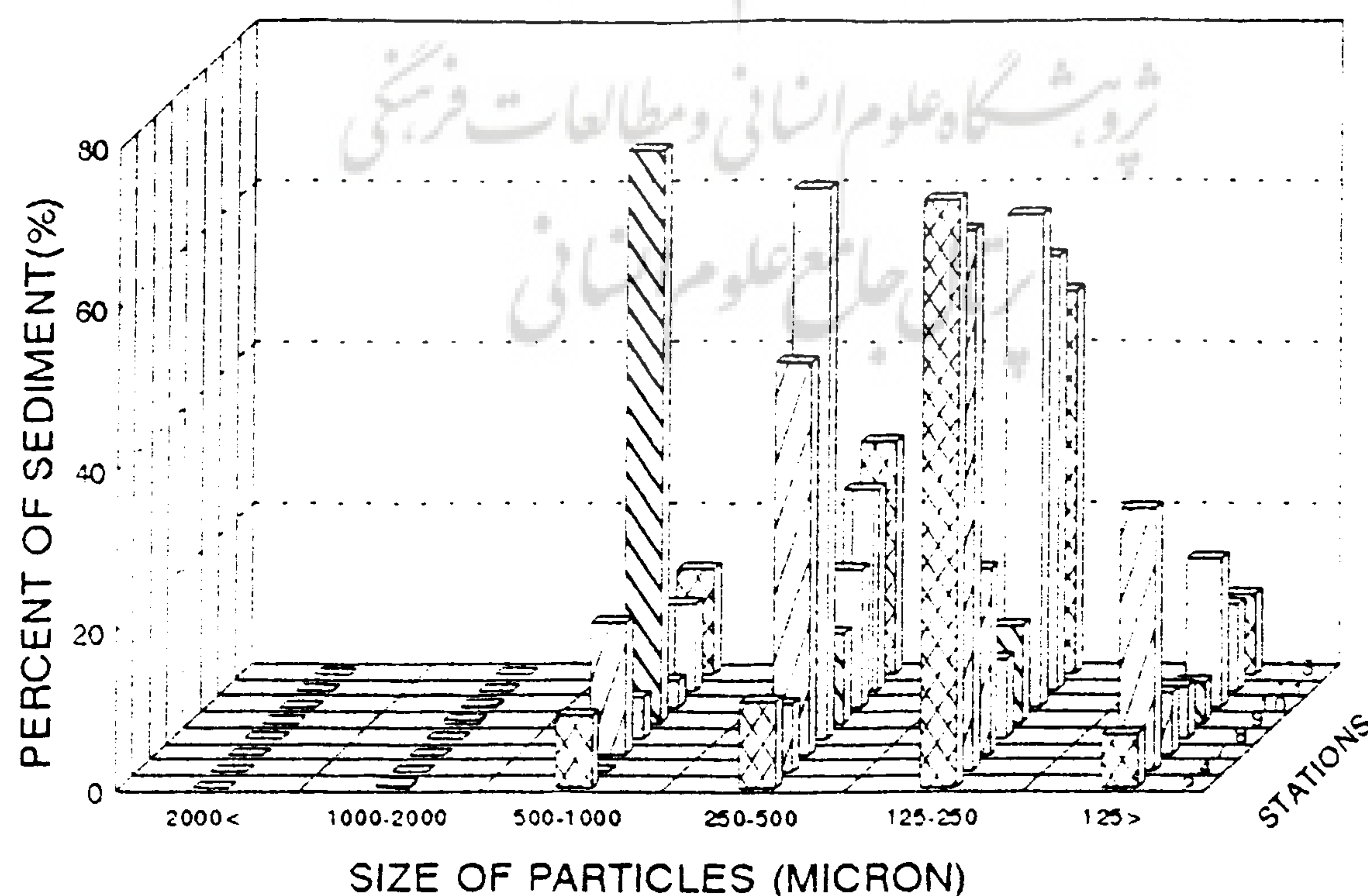
نمودار شماره (۹) وضعیت دانه‌بندی نمونه‌های عمده برداشت شده از حاشیه شرقی بندریگ را نشان می‌دهد. نمونه‌های مقایسه شده در این نمودار شامل نمونه‌هایی می‌باشد که از توپوگرافی یکسانی برخوردار هستند. بعبارتی تمامی آنها بلافاصله از نقطه تغییر شیب کاو حاشیه ریگ برداشت شده‌اند. همانگونه که دیده می‌شود، در مجموع نمونه‌ها برآزش خوبی را با شاخص (نمودار شماره ۱) نشان نمی‌دهند. با توجه به مشاهدات میدانی و وضعیت باد منطقه می‌توان دو عامل مهم را در این پراکندگی موثر دانست.

الف - امتداد حاشیه شرقی بندریگ یکنواخت نیست؛ شاید علت این امر انحناي حاشیه ریگ و دخالت عامل پوشش گیاهی باشد، زیرا بوضوح نمونه‌هایی نظیر شماره‌های ۴ و ۸ و ۱۰ از نقاطی برداشت شده‌اند که بنظر می‌رسد حالت پناهگاهی داشته یا تراکم درختچه‌های تاغ و وجود یک چاله بسته محدود مانع از انتقال ذرات درشت‌تر گردیده است.

ب - عدم دخالت فعالیت‌های انسانی در حاشیه شرقی بجز چرای دامها بطور پیوسته که تنها عامل مداخله‌گر بشمار می‌رود. بنظر می‌رسد که عامل چرا موجب تشدید رفت و روب بادی گردد؛ زیرا لگد مالی دامها باعث کاهش انسجام مواد سطحی شده و از طرفی چرای مراتع باعث کاهش تراکم پوشش گیاهی می‌گردد.

در ایستگاههایی که ذرات درشت‌تر نسبت بیشتری را به خود اختصاص می‌دهند نظیر نمونه‌های شماره ۲، ۷، ۹، ۱۱ و ۱۳ (نقشه شماره ۳) براساس مشاهدات میدانی، توپوگرافی سطحی هموارتر بوده و طول بادگیر بسیار طولانی‌تر است. بویژه نمونه‌های شماره ۹ و ۱۱ در قسمت سطحی بویژه در شیارهای بادگیر ذرات تا حد ۲ میلیمتر، فراوانی بسیار زیادی دارند؛ بگونه‌ای که سطح دامنه به رنگ سیاه کاملاً قابل تشخیص است. آنچه که مهم است قطر ذرات بویژه ذرات درشت نمونه‌های اخیر با وضعیت باد منطقه برازش ندارند و براساس شاخص، سرعت لازم برای نقل و انتقال چنین ماسه‌ای نیازمند سرعت ۸ متر در ثانیه است (حدود ۳۰ کیلومتر در ساعت یا ۱۶ گره در ساعت) لیکن طی دوره آماری (۹۷-۱۹۸۷) چنین بادی با آستانه بالای ۱۶ گره مشاهده نشده است. بنظر می‌رسد دلیل عمده مربوط به بعد مسافت و توپوگرافی بالای ۱۰۰۰ متر ستیغ بندریگ باشد که درست حدفاصل ایستگاه کاشان و راستای وزش باد از سوی شرق قرار گرفته و این امر موجب تعدیل سرعت باد می‌گردد. البته کوتاهی دوره آماری را نباید نادیده گرفت. نکته قابل اهمیت دیگر آنست که در سرعت‌های زیر آستانه ۱۵ گره ذرات ریزتر در حدفاصل ذرات درشت بسوی بلندیهای ریگ منتقل می‌گردند و این امر موجب تراکم بیشتر ذرات درشت دریای دامنه‌های ریگ می‌گردد؛ اما این امر انتقال این ذرات را توسط بادهای سریع منتفی نمی‌نماید.

نمودار ۹- مقایسه دانه‌بندی نمونه‌های محور شرقی

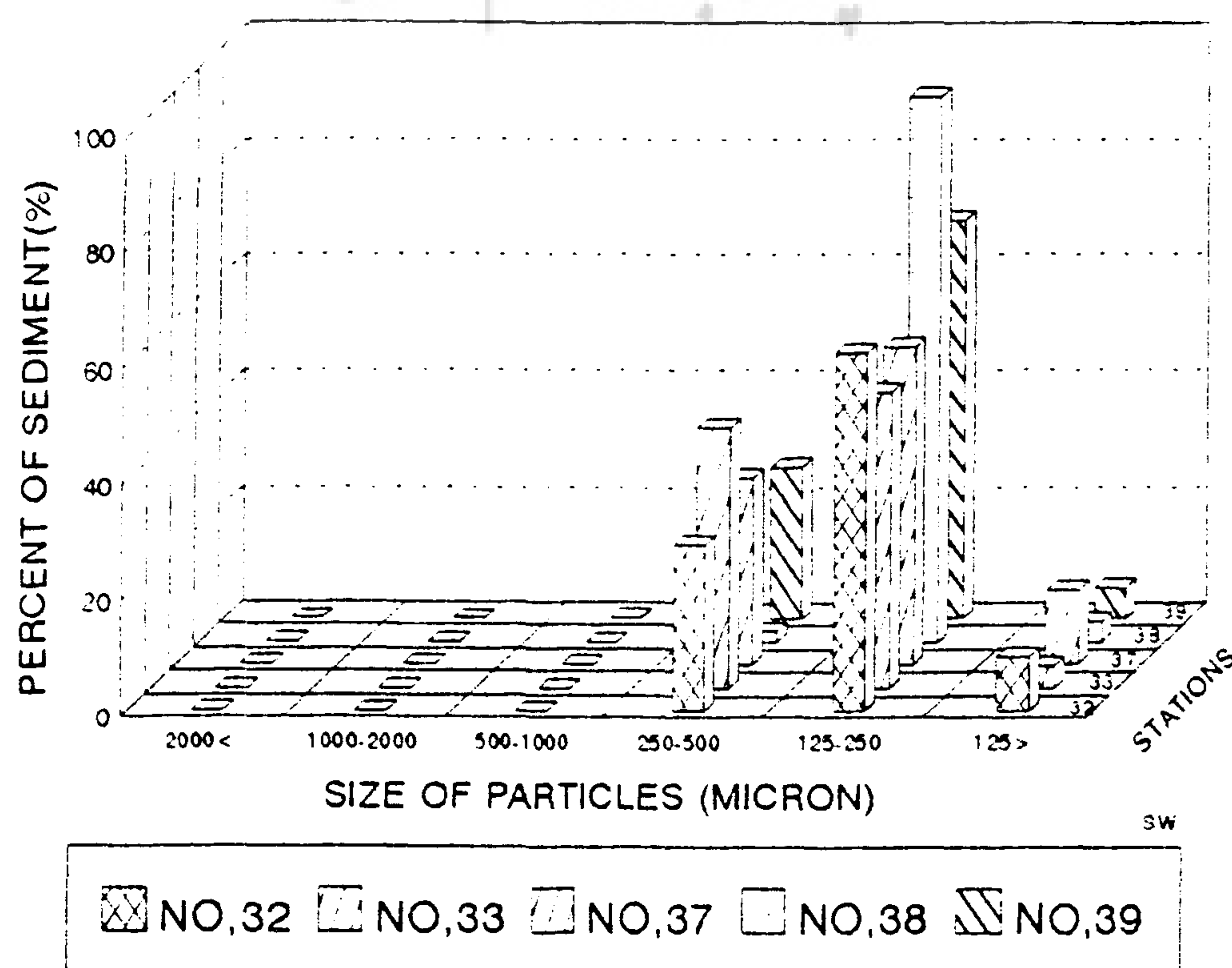
NO.2 NO.4 NO.7 NO.8 NO.9 NO.10 NO.11 NO.13

* توضیح اینکه ایستگاههای ذکر نشده در محور شرقی متعلق به نمونه‌هایی بوده است که از ستیغ تپه‌های ماسه‌ای حاشیه ریگ برداشت شده و بدلیل عدم تشابه توپوگرافی محل برداشت از تجزیه و تحلیل این بخش حذف گردیده‌اند.

- محور جنوبغربی

نمودار شماره ۱۰ وضعیت دانه‌بندی نمونه‌های برداشت شده از امتداد محور جنوبغربی را نشان می‌دهد. بخش اعظم نمونه‌ها قطری بین ۱۲۵ تا ۲۵۰ میکرون دارند. وضعیت بادهای جنوبغربی ایستگاه کاشان سرعتهای بالای آستانه ۱۵ گره را در بیش از ۶ ماه از سال نشان می‌دهند. این بادهای بر اساس شاخص قادرند ذرات تا ۲ میلیمتر را جابجا نمایند؛ در حالیکه در نمونه‌های برداشت شده ذرات درشت تر از ۵۰۰ میکرون بندرت وجود دارند. از طرفی دامنه اندازه، دامنه‌ها در تمامی نمونه‌برداریها تقریباً یکسان است و اختلاف قابل توجهی را نشان نمی‌دهند. با توجه به مشاهدات میدانی، مهمترین دلیل برای عدم وجود ذرات درشت‌تر فعالیت‌های ۳۰ ساله گذشته بمنظور تثبیت ماسه‌ها در حاشیه جنوبغربی بندریگ از شمال کاشان تا محل تلاقی به ریگ اردستان در جنوب ابوزیدآباد می‌باشد. در این امتداد سطح حاشیه تا ستیغ بندریگ مالچ پاشی شده و توسط کشت درختچه‌های انبوه تاغ، این بخش بکلی تثبیت گردیده است. فرآیند حمل و نقل بادی نیز بشدت کنترل شده و تنها حرکت‌های مقطعی و محدودی در حد فاصل رویشگاه‌های تاغ دیده می‌شود. علاوه بر این، سراسر دشت توسط اراضی زراعی بویژه طرح‌های جدید کشت و صنعت پسته و نظایر آن کنترل گردیده است. بطوریکه طی مصاحبه محلی انجام شده، در این بخش حرکت ماسه‌های روان بکلی محدود شده و مشکلات عمده‌ای را ایجاد نمی‌کند. با توجه به مطالب ذکر شده و مشاهدات، در این محور بجز معدود نمونه‌برداری انجام یافته، از سایر نقاط، نمونه‌برداری انجام نگردید؛ زیرا بنظر می‌رسید که بدلیل دخالت گسترده فعالیت‌های انسانی در امتداد این محور، نتایج تحقیق از واقعیت دور می‌شد. ذکر این نکته ضروری است که آثار کاوش بادی در بلندیهای بندریگ با وجود مالچ پاشی گسترده هنوز قابل تشخیص است؛ زیرا بسیاری از درختچه‌های کشت شده توسط باد ریشه‌کن گردیده یا بخش زیادی از ماسه‌های پیرامون گیاهان تخلیه شده و ریشه‌ها در پاره‌ای نقاط به ضخامت بیش از یک متر عریان گردیده‌اند.

نمودار ۱۰- وضعیت دانه‌بندی ماسه در محور جنوبغربی بندریگ

نتایج

با تجزیه و تحلیل دانه‌بندی ماسه‌های بندریگ طی بیش از ۴۲ نمونه برداشت شده از پیرامون و پهنه بندریگ و مقایسه آنها با شاخص و از طرفی مقایسه آنها با ویژگیهای باد منطقه، نتایج زیر بدست آمده است. این نتایج به دو گروه کلی قابل تفکیک و بررسی هستند.

الف - دانه‌بندی ماسه‌های حاشیه غربی و جنوب‌غربی ریگ با سرعت‌های آستانه باد غالب منطقه که عموماً از نیمه غربی می‌وزد انطباق نداشته و برآزش قابل قبولی را ارائه نمی‌نمایند. علل این پدیده عبارتست از:

۱- حاشیه غربی و جنوب‌غربی بندریگ تا بلندیهایی مسلط بر آن طی ۳۰ سال گذشته مالچ‌پاشی شده و تحت حمایت آن به کشت گسترده جنگلهای تاغ اقدام نموده‌اند. این امر موجب کاهش سرعت‌های آستانه باد در سطح زمین شده و بنابراین موجب بهم خوردن تعادل اکولوژیکی گردیده و باعث شده تا نسبت ذرات درشت‌تر ماسه در حاشیه ریگ که براساس شاخص، با سرعت‌های بالای ۱۶ گره همخوانی دارد، کاهش یابد.

۲- در حاشیه شمال‌غربی ریگ بدلیل وجود دریاچه نمک قم و حوضه مسیله، درست در حاشیه بندریگ بطول حدود ۳۰ کیلومتر و علیرغم داشتن سرعت‌های با آستانه بالای ۱۶ گره در بیش از نیمی از ماههای سال، نسبت اندازه ذرات ماسه از شرق به غرب کاهش می‌یابد با توجه به کشیدگی برخانها در راستای شمال‌شرقی جنوب‌غربی، بنظر می‌رسد افزایش نسبت ذرات درشت‌تر در منتهی‌الیه شمال‌شرقی بندریگ تحت تأثیر وزش بادهای غالب شمال‌شرقی باشد. از سویی بادهای شمال و شمال‌غربی در دوره گرم سال از بستر کویری چاله مسیله بسوی حاشیه بندریگ می‌وزند. این بادهای بدلیل وجود رطوبت خاک کویر، عمدتاً قادرند تا ذرات ریزدانه‌تری را به حاشیه بندریگ منتقل نمایند.

۳- وجود پادگانه‌های حوضه مسیله که از آثار مرفودینامیکی دوره‌های مرطوب دوران چهارم می‌باشند و در بخش غربی ریگ، ارتفاع قابل توجهی دارند و نه تنها منشاء بخش عمده‌ای از ماسه‌های بندریگ می‌باشند، بلکه نقش هدایت، کنترل و کانالیزه کردن بادهای غربی و شمال‌غربی را در نزدیکی سطح زمین بعهد دارند. شاهد این امر افزایش نسبت ماسه‌های درشت دانه در منتهی‌الیه گردنه قصب‌شکن می‌باشد (نمونه شماره ۳۱).

۴- دانه‌بندی ماسه‌های حاشیه جنوب‌غربی بندریگ با سرعت‌های آستانه باد همخوانی نداشته و برآزش قابل قبولی را نشان نمی‌دهد. علت این امر گسترش فعالیت‌های انسانی در زمینه‌های مختلف اعم از تثبیت ماسه، امور زراعی و سکونتگاهی است. گسترش این فعالیتها موجب کاهش نیروی باد در سطح زمین گردیده و توقف نسبی ذرات درشت‌تر را به همراه دارند؛ در حالیکه آثار کندوکاو و نقل و انتقال بادی در بخشهای مرتفع‌تر بندریگ در این راستا بوضوح قابل مشاهده است.

ب - دانه‌بندی ماسه‌های حاشیه بندریگ در محور شرقی بر خلاف نیمه غربی و جنوب‌غربی انسجام کمتری داشته و وجود ذرات درشت‌تر بیانگر وزش بادهای با آستانه بالای ۱۶ گره می‌باشند. در صورتیکه آمار باد ایستگاه کاشان چنین وضعیتی را نشان نمی‌دهد. مشاهدات میدانی و تجزیه و تحلیل دانه‌بندی نمونه‌ها گویای این هستند که:

۱- فعالیت‌های انسانی بویژه در زمینه‌های زراعی و نیز فعالیت‌های تثبیت ماسه در حاشیه شرقی بطور کلی وجود ندارد. از طرفی چرای دامها موجب تشدید رفت و روب بادی می‌گردد؛ زیرا لگدهای دامها باعث کاهش انسجام

قشر سطحی ماسه و نیز چرای تاج گیاهان موجب تقویت فعالیت باد می‌گردند. بنابراین زمینه نقل و انتقال مواد توسط باد در حاشیه شرقی از این دیدگاه بیشتر است.

۲- همواری نسبی توپوگرافی سطح دشت و وسیع بودن طول بادگیر در حاشیه شرقی موجب افزایش نیروی فرسایشی باد می‌گردد.

۳- فقر پوشش گیاهی در حاشیه شرقی نسبت به حاشیه غربی موجب تشدید فعالیت باد می‌گردد.

۴- بنظر می‌رسد رشته ماسه‌ای بندریگ با راستای شمالی - جنوبی و به ارتفاع بیش از ۱۰۰۰ متر و اختلاف ارتفاع نسبی حدود ۳۰۰ متر با ایستگاه کاشان سدی در مقابل وزش بادهای سطح زمین با راستای شرقی - غربی می‌گردد. بنابراین بنظر می‌رسد که آمار بادهای شرقی در ایستگاه کاشان متأثر از توپوگرافی بندریگ با سرعتهای واقعی قابل ثبت نیست و واقعی بنظر نمی‌رسد؛ زیرا وجود پهنه وسیعی از ذرات ماسه درشت‌تر از یک میلیمتر در حاشیه شرقی بندریگ، حاکی از وزش بادهای شدیدتری است؛ زیرا براساس شاخص، سرعت لازم برای حرکت این ماسه‌ها باید بالای ۱۶ گره در ساعت باشد؛ در صورتیکه آمار ۱۰ ساله ایستگاه کاشان چنین بادی را نشان نمی‌دهد.

۵- اختلاف قطر ذرات ماسه در حاشیه و بلندیهای بندریگ بسیار بارز است؛ بطوریکه در بخشهای مرتفع، ذرات درشت‌تر از ۲۵۰ میکرون بسیار نادر است. برعکس، در حاشیه بندریگ بویژه در حاشیه شرقی آن، ذرات ۱/۵ - ۱ میلیمتر حدود ۱۲ تا ۱۵ درصد ذرات را بخود اختصاص می‌دهند. یکی از علل عدم انتقال ذرات درشت‌تر به بخشهای مرتفع، وجود شیب توپوگرافی حاشیه است؛ زیرا ذرات درشت‌تر با جهش‌های کوتاه یا بصورت غلطان با توجه به وضعیت باد جابجا می‌گردند؛ بنابراین قادر نیستند از حاشیه ریگ فراتر روند و لذا بنظر می‌رسد که تراکم آنها در سطح حاشیه، حاصل یک فرآیند درازمدت باشد. بعبارتی وزش بادهای شدید، ذرات ریزدانه را تا مرتفع‌ترین بخش ریگ منتقل می‌نمایند؛ اما طبق فرآیند تشکیل دشتهای ریگی، ذرات درشت در محل باقی می‌مانند. بنابراین تراکم آنها مربوط به وزش بادهای سریع در یک مقطع زمانی خاص نمی‌باشد.

۶- از آنجا که در حاشیه شرقی بندریگ بیش از ۱۲ درصد از ماسه‌ها در نمونه‌های برداشت شده دارای قطری بیش از ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ میکرون می‌باشند. (۵/۰ تا ۱ میلیمتر)، بنابراین براساس شاخص، سرعت لازم برای حرکت ذرات ماسه با قطر ۱ میلیمتر باید بیش از ۱۴ گره باشد (۲۵ کیلومتر)؛ در حالیکه باد روزانه کاشان طی سالهای آماری ۹۷-۱۹۸۷ چنین بادی را از راستای شرقی نشان نمی‌دهد (بجز یک مورد با سرعت ۲۳ گره اما با فراوانی کمتر از ۰/۰۱ درصد). بنابراین بنظر می‌رسد که وزش بادهای با سرعتهای بالای ۱۶ گره از نیمه شرقی، فراوانی بیشتری نسبت به آنچه که ایستگاه کاشان نشان می‌دهد، داشته باشند.

منابع و مآخذ

- ۱- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، نقشه توپوگرافی مقیاس ۱:۲۵۰,۰۰۰، عملیات مشترک
- ۲- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، نقشه‌های ۱:۵۰,۰۰۰ توپوگرافی
- ۳- سازمان هواشناسی کشور، آمار باد ایستگاه هواشناسی سینوپتیک کاشان، سالهای ۱۹۸۷ تا ۱۹۹۷.
- ۴- معتمد، احمد، رسوبشناسی، جلد ۱، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
- ۵- محمودی، فرج‌اله، طرح پژوهشی ریگزارهای مهم ایران، مؤسسه جغرافیای دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
- 6- Christopherson, Robertw., 1997, Geosystems, third Edition, Prentice Hall.
- 7- Goudie, Andrew and et all, 1990, Geomorphological Techniques, second Edition, unwin Hyman.
- 8- Lancaster, Nicholas, 1995, Geomorphology of Dunes, First Published, Routledge.
- 9- White, I.D. and et all, 1993, Environmental Systems, Second Edition, Chapman and Hall.

